

Сергій Наумов

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПЕРИФЕРІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРИЛУЦЬКОГО ПОВІТУ)

DOI: 10.58407/litopis.240309

© С. Наумов, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0289-4357>

Новизна і мета дослідження: стаття є першою спробою простежити початковий етап становлення організаційних осередків українського руху на повітовій периферії (на прикладі Прилуцького повіту Полтавської губернії). Хронологічні межі дослідження – кінець XIX ст.: від перших проявів українського руху на Прилуччині до його переходу на вищу, партійну стадію. **Методологія** статті ґрунтується на комбінованому застосуванні сучасних підходів і напрацювань націоналістичних, краєзнавчих та біографічних досліджень.

Висновки. На основі використання «етнічного» та «освітнього» маркерів констатується, що в Прилуцькому повіті існували певні сприятливі передумови для розгортання українського руху, проте їх реалізація залежала від багатьох чинників. У цьому зв'язку простежуються місцеві й «зовнішні» культурні впливи: присутність людей, патріотично налаштованих чи хоча б небайдужих до української культури, доступність української літератури, поширення ідей тощо; підтверджується ключова роль родини Міхновських, привертається увага до постатей П. Погибки, М. Кононенка, Т. Вороного.

Центральне місце в статті відведено з'ясуванню обставин і часу виникнення першого в повіті українського гуртка в Прилуцькій гімназії, уточнено роль М. Міхновського та В. Совачіва в його створенні й функціонуванні. Вивчення організаційних зав'язків гуртка дало підстави для висновку про існування на Полтавщині наприкінці 1890-х рр. стійкого сегменту українського юнацького руху культурницько-самоосвітнього характеру. Реконструйовано історію селянського гуртка в Горобіівці та Срібному. Простежено зв'язки прилуцьких гуртків з тогочасними українськими організаціями. Показано проникнення впливів Братства тарасівців та Українських студентських громад, діяльність їхніх представників у повіті. Підкреслюється ембріональний стан периферії українського руху в 1890-х рр. та її основна функція: готувати ґрунт для творення партійних структур і розгортання масового національного руху.

Ключові слова: український рух, Братство тарасівців, М. Міхновський, В. Совачів, 1890-ті рр., Прилуцький повіт.

Історія українського руху в Російській імперії висвітлена доволі широко (якщо брати до уваги кількість публікацій), але при цьому фрагментарно й вибірково. На маргінесі залишаються окремі течії та організації, більшість персоналії, регіональна проблематика. Останніми роками ситуація навіть дещо погіршилася: ускладнився доступ до джерел, істотно скоротилися кількісні параметри досліджень, перестали збиратися наукові конференції із цієї тематики. Це в той час, коли в громадському і владному дискурсах активно артикулюється проблематика історичної пам'яті, політики пам'яті, ведеться боротьба навколо пам'ятників, топонімії та ін. Тимчасом у місцевих громадах знання про власне минуле надто бідне, нерідко викривлене, що дає простір для різного роду маніпуляцій, творення чергових міфів у гіршому значенні цього слова й зрештою деформує суспільну свідомість.

З погляду фокусування окреслених проблем, показовим прикладом можуть слугувати місто Прилуки й навколишні села Чернігівської області, які в XIX – на поч. XX ст. утворювали повіт у складі Полтавської губернії. З одного боку, Прилуччина має власний краєзнавчий музей, спеціалізоване періодичне видання «Скарбниця» (1992–2010 рр.)¹ і енциклопедичний довідник² (чи не унікальний випадок для районних центрів України). З іншого – повіт потужно представлений в історії українського руху імперської доби. А втім, ці дві площини практично не перетинаються між собою. Краєзнавці та громада недостатньо

¹ Архів газети «Скарбниця». Прилуцький краєзнавчий музей ім. М. Маслової. URL: <https://museumpryluky.org.ua/museum/skarbnitsia.html>.

² Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин, 2007.

ознайомлені з діяльністю національних організацій на території краю, а науковці не мають змоги верифікувати повідомлення джерел місцевим матеріалом – ситуація, загалом типова для сучасної України.

У цій розвідці зроблена спроба зблизити означені площини і, застосовуючи напрацювання націоналістичних, краєзнавчих та біографічних досліджень, простежити перші прояви національного руху в Прилуцькому повіті, назвати відповідні населені пункти та прізвища. У такий спосіб відкривається нове «вікно можливостей» у дослідженні національного руху імперської доби – його периферійний (на рівні повітів; губернські міста розглядаються як центри українського руху) вимір. Не можна сказати, що це цілковита terra incognita: його тією чи іншою мірою стосуються регіональні та субрегіональні дослідження. Проте здебільшого увага привертається до великих територій (історико-географічних регіонів, губерній)³, або ж маємо справу з розвідками оглядового характеру, які торкаються місцевої проблематики в першому наближенні⁴. І хоча дотичний матеріал зустрічається в усіх таких працях, про цілеспрямоване, системне вивчення периферії українського руху не йдеться. Оскільки логічно розпочинати з витоків досліджуваного явища, предметом є вивчення на повітовому рівні початкового етапу національного руху: поширення українських впливів (настроїв, ідей), діяльність перших активістів, зародження організаційних осередків. Відповідно хронологічні межі статті охоплюють кінець XIX ст.: від перших проявів українського руху на території повіту до його переходу на вищу, партійну стадію. У багатьох випадках залученого джерельного матеріалу (мемуари, жандармські архіви, біографи) гостро бракує, або він важко піддається верифікації. Тому наведені дані й загальна картина неминуче неповні, десь неточні.

Перш ніж перейти до дослідження перших проявів українського руху на Прилуччині, спробуємо з'ясувати, чи був тут особливий потенціал для його розгортання, чи взагалі є сенс у такій постановці питання. У ролі очікуваних «об'єктивних» маркерів пропонується використати етнічний склад населення та наявність релевантних навчальних закладів, які на межі XIX–XX ст. були основним джерелом кадрів для національних організацій.

Згідно з Всеросійським переписом населення 1897 р., за рідною мовою питома вага українців («малоросів») у Прилуцькому повіті становила 94,62%. Це набагато більше, ніж перепис зафіксував в українських повітах загалом (73,1% в інших територіальних межах України), але дуже близько до пересічного показника по Полтавській губ. (92,98%). Наступні за чисельністю групи були відносно незначними: євреї – 4,25%, росіяни («великороси») – 0,97%. Натомість склад населення Прилук у порівнянні із сільською округою очікувано був істотно строкатішим: українців – 63,94%, євреїв – 30,86%, росіян – 4,43%⁵. Вищих навчальних закладів у Прилуках не було, зате функціонували чоловіча та жіноча гімназії⁶. Тож за обраними критеріями Прилуцький повіт нічим особливо не вирізнявся і вже, напевне, не мав очевидних переваг перед іншими повітами губернії.

Порівняння з іншими губерніями Лівобережної України певною мірою демонструє релевантність «етнічного» маркера. Повітів, подібних до Прилуцького (з часткою українців понад 90%), на Полтавщині було 12 із 15, на Чернігівщині – 9 із 15, на Харківщині – 3 із 11. Виглядає так, що на губернському рівні є певна кореляція між цим показником і масштабами національного руху⁷. На повітовому рівні такий зв'язок не очевидний; маркер якісно працює тільки в крайніх випадках. Так, у чотирьох північних повітах Чернігівщини, де українське населення становило сумарно 438 осіб⁸, жодних ознак українського руху

³ Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2006; Рацілевич А. Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. – 1917 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009; Ткач С. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на поч. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2015. Т. 25. С. 371–380; Саранча В. Український національний рух на Полтавщині під час Першої світової війни (за документами Державного архіву Полтавської області). *Архіви України*. 2016. № 1. С. 116–122; Орел Ю. Український національний рух на Полтавщині напередодні Першої світової війни. *Архіви України*. 2020. № 2. С. 120–132; та ін.

⁴ Наумов С. Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець XIX – поч. XX ст.). *Сумська старовина*. 2005. № 16–17. С. 111–118; Кривобок О. Український політичний рух на Глухівщині на поч. XX ст. в контексті політичного життя регіону. *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів, 2011. Вип. 4. С. 344–347; Белашов В. Українські політичні партії на Глухівщині у першій російській революції 1905–1907 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 9–14.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1904. Т. 33: Полтавская губерния. С. XVIII–XIX, 100–103; Перепис населения Украины (1897). *Wikipedia*. URL: [\(1897\)](https://uk.wikipedia.org/...).

⁶ Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина. С. 370.

⁷ Див. про це: Наумов С. До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2008. Вип. 40. С. 167–169.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. Т. 48: Черниговская губерния. С. 112.

не було. Натомість щодо ситуації в Полтавській губ., де різниця між повітами за цим показником була невеликою, він неефективний. Серед трьох повітів з найменшою часткою українського населення Полтавський (88,7%) і Костянтиноградський (86,1%) вирізнялися високим рівнем активності українських організацій. Лише в Кременчуцькому (80,3%) вони були малопомітні – як і в майже моноетнічних Гадяцькому (96,9%) та Зіньківському (98,1%) повітах. На Харківщині національний рух не набув поширення, крім губернського міста й окремих епізодів поза ним, незалежно від складу населення. Інакше кажучи, висока питома вага українського населення сприяла поширенню національно-визвольної ідеології, роботі українських осередків, але прямої залежності не було. Для перетворення етнічної маси в суголосний ґрунт для національного руху мусили спрацювати додаткові чинники.

Одним із них була наявність відповідних навчальних закладів. Але якщо в університетах та інститутах українські об'єднання наприкінці XIX ст. діяли практично повсюдно, то в середній школі це траплялося не так часто. Проте Прилуцька гімназія, як відомо, залишила помітний слід в історії українського руху. Потенційно велике значення могли мати місцеві культурні впливи: присутність людей, патріотично налаштованих чи хоча б небайдужих до української культури, доступність української літератури тощо; у випадку Прилуччини вони, напевне, мали місце. Загалом можна констатувати, що тут існували певні сприятливі передумови для розгортання українського руху, проте їх реалізація залежала від багатьох чинників.

Перші відомості про поширення діяльності українських організацій на Прилуцький повіт припадають на 1890-ті рр. Не виключено, що це могло статися раніше, проте відповідної інформації в нашому розпорядженні немає. Було б цікаво, наприклад, простежити можливі зв'язки з Прилуками українофільських громад, зокрема Полтавської, упродовж др. пол. XIX ст. Що стосується українських культурних впливів, то вони в повіті тоді були, створюючи певну тяглість, традицію, ґрунт для подальшого розвитку. Деякою мірою про це може свідчити факт поширення легальної української літератури: отже, на неї був запит, а прочитання таких текстів, навіть найбезневинніших з погляду влади, мало б залишати слід у свідомості людей хоча б через мову творів. Для прикладу, за даними журналу «Основа», із січня по жовтень 1861 р. в Прилуках було продано 322 примірники так званих «дешевих», за ціною від 3 до 15 коп. (тож швидше за все, їх купував простолюди) книжок українською мовою⁹.

Проте «зовнішніми» (з-поза меж Прилуцького повіту) впливами справа й тоді не обмежувалася. Ще одним каналом проникнення й поширення українських ідей культурницького характеру був персональний – присутність тут національно зорієнтованих діячів. Вони неминуче мали транслювати оточенню свої думки та настрої щодо долі України, її історії, мови, літератури тощо. Проте, оскільки такого роду діяльність із зрозумілих причин, як правило, не знаходила відображення в джерелах, виявити її чи хоча б встановити причетних украї важко. Тут якраз могли б сказати своє слово краєзнавці, досліджуючи персоналії відомих земляків.

Прикладом може слугувати Панас (Опанас) Погибка (Погибко), доволі відомий в історії українського руху, але стосовно Півдня. Тим часом він родом з Прилуччини, із с. Горобіївка¹⁰ неподалік Срібного. За деякими даними, ще в 1870-х рр. під час навчання в Полтавській духовній семінарії приєднався до українського руху. За однією версією, тоді він став членом «гуртка українофіль-соціалістів Миколи Троцького»¹¹ (відомостей про нього виявити не вдалося). За іншою, брав участь у роботі Полтавської громади¹², що є мало ймовірним з огляду на віковий ценз у громадах (П. Погибці тоді було менше 20 років). Імовірно, правий був С. Козуб, який писав у цьому зв'язку про нелегальний гурток семінаристів (невідомо, чи український)¹³. Після закінчення Новоросійського університету П. Погибка працював на Півдні, входив до складу Одеської громади, підтримував стосунки з членами Братства тарасівців. Про його зв'язки з Прилуччиною протягом тривалого періоду інформації немає. Але вони, напевне, були (не можна виключати й якоїсь національно-освідомлювальної роботи), що зрештою проявилось у 1890-х рр. Очолюючи філоксерну (по боротьбі зі шкідником винограду) комісію на території тогочасної Бессарабії (нинішня Молдова), П. Погибка широко залучав до її роботи, з одного боку, тарасівців, а з іншого – селян з України, у тому числі своїх земляків з Горобіївки. Це сприяло

⁹ Сведения о числе проданных дешевых изданий на украинском языке. *Основа*. 1861. Октябрь. С. 155.

¹⁰ Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина. С. 129–130.

¹¹ Погибко Опанас Іванович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Погибко_Опанас_Іванович.

¹² Панас Погибко – приклад життєвого чину. *Слово Просвіти*. 2018. 16 квітня. URL: <http://slovoprosvity.org/2018/04/16/panas-pohybko-pryklad-zhyttjevoho-chnynu/>.

¹³ Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». *Твори М. Коцюбинського*. Харків–Київ: Література і мистецтво, 1930. Т. 7. С. 7.

утворенню бессарабської громади Братства, налагодженню роботи із селянами, яким вдалося прищепити інтерес до української культури, а декому й національну ідентичність. У радянській літературі 1920-х – поч. 1930-х рр., з її химерною мішаниною марксизму, націоналізму та інших «ізмів»¹⁴, П. Погибці приписувалася активна протидія впливу тарасівців аж до того, що начебто він із цією метою запрошував «на філоксеру» росіян¹⁵. Неправдивість цих закидів очевидна, але для повної відповіді на всі питання потрібне спеціальне дослідження, на яке цей діяч заслуговує (спроба нарису його біографії була опублікована ще в радянській Молдові¹⁶ – з традиційними лакунами й перекрученнями).

Найбільш яскраві й відомі прояви персонального транслявання українських ідей у повіті в др. пол. XIX ст. пов'язані не з Прилуками, а з віддаленим на кілька десятків кілометрів селом Турівка (тепер Київської області). У др. третині XIX ст. тут, у родинному маєтку, мешкав відомий історик і етнограф Микола Маркевич, автор 5-томної «Истории Малороссии», виконаної в дусі «малоросійського патріотизму». У нього неодноразово гостювали визначні діячі культури – В. Забіла, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.¹⁷ Як вважає Ф. Турченко, Турівка зусиллями історика вже в 1840-х рр. перетворилася на «своєрідний культурний центр»¹⁸. Він же вибудовує гіпотетичний ланцюжок від М. Маркевича до українського руху кінця XIX ст., де з'єднувальною ланкою слугує Іван Міхновський, який прибув до Турівки на початку 1840-х рр. як парафіяльний священник. Останній, на думку Ф. Турченка, не міг не бувати в місцевого поміщика, може, навіть зустрічався там з Т. Шевченком. Із часом І. Міхновський став переконаним українським патріотом і згуртував навколо себе, передусім у родині, коло однодумців, частина яких відіграла помітну роль в українських організаціях.

Ф. Турченко зазначає, що всі діти І. Міхновського (маючи на увазі відомих трьох синів і доньку; краєзнавець О. Ротач висловив несподіване припущення, що дітей могло бути вдвічі більше¹⁹) «виявилися причетними до українського національного руху»²⁰. Їхня діяльність була пов'язана і з Прилучиною. Наймолодший син Микола (до речі, хрещеник М. Маркевича-молодшого, сина історика²¹) став одним із лідерів національного руху. Гаврило входив до складу різних українських організацій, відомий радикальними поглядами. Обидва, починаючи зі студентських років, як правило, мешкали поза Прилучиною, проте неодноразово відвідували її (і не тільки в родинних справах) або й жили тут. Так, у жандармських матеріалах за 1898 р. зазначалося, що М. Міхновський прибув до Києва з Прилук²². Гаврило недовго працював у Прилуках у перші роки ХХ ст., проте встиг чимало зробити. За словами М. Міхновського (тут і далі правопис у цитатах збережено), «...популярізація справи з пам'ятником [Іванові] Котляревському на Прилучині та Пирятинщині завдячує багато його заходам. ... Його ім'я було популярне в цілій північній Полтавщині»²³. Найстарший, Володимир, протягом 80–90-х рр. XIX ст. був учителем і священником у Гмирянці, Гнилиці, Колісниках, Товкачівці²⁴. Л. Ганкевич, один з лідерів галицької Української соціал-демократичної партії, який побував на Прилучині в 1904 р., характеризував його як «свідомого українського соціал-демократа»²⁵. Двоє синів В. Міхновського – Володимир і Олександр – стали помітними діячами українських організацій. Донька І. Міхновського (Ф. Турченко, а за ним і автор статті в Вікіпедії, називають її Олімпіадою, а О. Ротач вказує, що це помилка, і її справжнє ім'я Надія – так вона записана й на офіційній сторінці Прилуцького краєзнавчого музею у Facebook²⁶) вийшла заміж за Якова Совачіва (Совачева), який став священником у Турівці після свого тестя. Цій родині теж були

¹⁴ Показовим є, наприклад, редакційний коментар до опублікованої статті О. Рябініна-Скляревського: вона «не подає соціальної аналізи “тарасівців” і не розглядає їх на тлі класової боротьби та ідеологічних змагань в кол. Росії. Автор має навіть тенденцію прикрашати цю аморфну, типово буржуазну групу активно націоналістичної української інтелігенції...» (Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці (3 архівних джерел). *Коцюбинський*. Харків-Київ: Література і мистецтво, 1931. Т. 1. С. 253).

¹⁵ Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». С. 24.

¹⁶ Пономарьов В. А. И. Погибка (1857–1939): Страницы жизни и творчества. Кишинів, 1978.

¹⁷ Кононенко М. Спогади. Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. С. 20.

¹⁸ Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. Київ: Генеза, 2006. С. 22.

¹⁹ Ротач О. Брати Миколи Міхновського (до історії родини видатного українського діяча). *Полтавська Петлюріана*. Полтава, 2009. Ч. 7. С. 143.

²⁰ Турченко Ф. Микола Міхновський... С. 25.

²¹ Там само. С. 30.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 6, 26.

²³ Гаврило Міхновський (некролог). *Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи* / Авт. та упоряд. Р. Коваль, Ю. Юзич. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021. С. 621.

²⁴ Ротач О. Брати Миколи Міхновського... С. 138–139.

²⁵ Ганкевич Л. З підземної України. *Календар «Вперед!»*. Львів, 1920. С. 85.

²⁶ Ротач О. Брати Миколи Міхновського... С. 136; *Прилуцький краєзнавчий музей імені Василя Івановича Маслова*. URL: https://www.facebook.com/1629535527297623/posts/2742038676047297/?locale=ar_AR&paipv=0&eav=Afa7SwJ066AgyM19ZMfvAKV-B_cKVRHRJOp3ruas-cK1sFvREVNkrXaLyH6968MdNLE&_rdr.

властиві українські настрої, а їхній син Василь, ім'ям якого тепер названа вулиця в Прилуках, залишив помітний слід в історії українського руху.

У Турівці минуло дитинство майбутнього українського письменника, члена низки національних об'єднань Мусія Кононенка (народився тут у 1864 р. в сім'ї кріпаків Маркевича). Його вчителями в місцевій початковій школі були Я. Совачів та І. Міхновський, про яких він залишив яскраві спогади²⁷. Мусій покинув село ще дитиною, але, схоже, підтримував якийсь зв'язок із земляками; дехто навіть вважає (безпідставно, на нашу думку), що саме він увів М. Міхновського до Братства тарасівців²⁸.

Діяльність українських патріотів на території Прилуччини до 1890-х рр. була малопомітною й епізодичною, не відрізнялася цілеспрямованістю й організованістю. Але вона творила необхідні передумови й була «перехідним містком» до появи перших осередків українського руху в повіті, формування його організаційної периферії – маються на увазі створення та функціонування елементарних українських об'єднань гурткового формату, налагодження зв'язків, започаткування цілеспрямованої національно-освітлювальної роботи (поширення початкових ідей «українського проєкту»), прищеплення елементів національної ідентичності). Масштаби та глибину цієї діяльності, чіткість ідей не варто перебільшувати. Спершу це були радше настрої («український сентимент»), читання й обговорення української літератури, оволодіння культурним багажем – знаннями з української літератури, історії тощо; лише найбільш зацікавлені та підготовлені учасники таких гуртків з часом могли доєднуватися до діяльності політичних організацій.

Схоже, саме «націоналізуючий» вплив представників родини Міхновських став катализатором створення першого українського гуртка на території повіту – у Прилуцькій чоловічій гімназії. Ще одним гіпотетичним чинником можна вважати особистість директора Прилуцької гімназії в 1880-х рр. Теодосія Вороного, якого С. Сірополко характеризував як українофіла, який ще під час навчання в Київському університеті долучився до роботи недільних шкіл. До гімназистів він ставився «сердечно» і захищав їх від учителів, освітянського начальства та поліції²⁹.

Існування гуртка надійно підтверджується джерелами, але визначення часу й обставин його виникнення проблематичне. Традиційно вважається, що це сталося в середині чи др. пол. 1890-х рр. У спогадах О. Лотоцького зазначено, що гурток виник «коло 1896 р.», збирався головним чином у В. Дорошенка та О. Назарієва, а його «головним порадником» був В. Совачів³⁰. Цю інформацію транслюють і Ф. Турченко та О. Ротач³¹. У матеріалах жандармів 1898 р. він фігурував як одна з «гімназійних громад» (поряд з Полтавою, Лубнами, Черніговом і Єлисаветградом), створених міфічним Комітетом «Молодої України»³². О. Лотоцький називав кількох колишніх гуртківців того часу (можливо, тих, кого він ближче знав по студентських громадах Москви й Петербурга): Володимир Дорошенко, Олексій Назарієв, Микола Маслов, Сава Волошин, Юрій Мироновський, Людмила Петренко, Галя Маценко та ін.³³ Перші троє згодом відгравали помітну роль в українських студентських громадах (УСГ), Революційній українській партії (РУП) і загалом у суспільному житті (менш відомий з них М. Маслов, наприклад, працював в українських урядових структурах революційної доби, а в 1928–1935 рр. був сенатором Речі Посполитої). Усі троє народилися поза Прилуцьким повітом, причому М. Маслов і О. Назарієв – у Лубнах, де теж була гімназія; цікаво було б з'ясувати, що саме привело їх до Прилук. Інформації щодо інших персоналій зі списку немає, і тут теж чимале поле для краєзнавців.

Утім, попри авторитетність наведених свідчень та їх авторів, є підстави дещо скоригувати це датування. Узагалі в процесі виникнення українських молодіжних гуртків наприкінці XIX ст. можна виділити два етапи: умовно кажучи, «покоління» 1880-х рр. і 1890-х рр. Гуртки першого етапу виникали спорадично, стихійно, діяли, як правило, ізольовано й недовго, не залишаючи після себе організаційної традиції (гуртків-наступників); їх учасники нерідко поєднували зацікавлення українською літературою із загальноросійськими вивольними (опозиційними) ідеями. Гуртки «покоління 1890-х рр.» були вже суто українськими, функціонували протягом тривалого часу, часто мали зв'язок з політичними організаціями – Братством тарасівців, УСГ, діяли під їхнім керівництвом, слугували кадровим резервом для них, а згодом і РУП.

²⁷ Кононенко М. Спогади. С. 51–59.

²⁸ Турівка. *Вікіпедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Турівка_\(Броварський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Турівка_(Броварський_район)).

²⁹ Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. С. 319–320.

³⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. 2. С. 75.

³¹ Турченко Ф. Микола Міхновський... С. 70; Ротач О. Служили славі України (сторінки біографій подружжя Василя та Ганни Совачових). *Полтавська Петлюряна*. Полтава, 2005. Ч. 6. С. 156.

³² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 4 зв.

³³ Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 75.

Схоже, що ці два етапи були характерні і для становлення українського юнацького руху на Прилуччині. Не можна виключати, що в Прилуцькій гімназії вже Гаврило (закінчив її в 1886 р.), а тим більше Микола (1891 р.) могли поширювати відповідні настрої, зустріти однодумців. Це впливає як із відомого матеріалу про українське виховання в родині Міхновських, так і з того факту, що обом на самому поч. 1890-х рр. була властива чітка національна ідентичність. Г. Міхновський уже тоді був «переконаним українським націоналістом»³⁴, одним із перших тарасівців у Києві. Останнє ґрунтується на припущенні, що саме він не пізніше 1892 р. привів до Братства М. Міхновського³⁵. Із цього ж випливає, що Микола став тарасівцем на першому (найпізніше – на другому) курсі університету. А навесні 1893 р. він, імовірно, брав участь у з'їзді організації. Очевидно, їх вирізняв достатньо високий (непересічний) рівень національної свідомості, підвалини якого вони набули на малій батьківщині. Тож можна констатувати, що започаткування «української присутності» (наявність учнів з відповідними настроями, ідеями) у Прилуцькій гімназії припадає на 1880-ті рр. Гіпотетично до Міхновських могли потягтись інші «стихийні» українці, і в такий спосіб міг скластися гурток для літературного й емоційного обміну, елементарної самоосвіти в українському дусі. Але емпіричних доказів цього немає, тож питання, чи вдалося комусь із них створити навколо себе гурток, залишається відкритим.

Тезу про «українську присутність» у Прилуцькій гімназії підтверджують відомості про нелегальний гімназійний гурток, наведені його учасником, одним із найвідоміших вихованців гімназії Степаном Сірополком³⁶. Судячи з них, настрої гуртківців загалом уписувалися в контекст загальноросійського суспільного (визвольного) руху: у ньому домінували захоплення російською літературою, основу нелегальної бібліотеки складала твори І. Тургенева, І. Гончарова, Л. Толстого, народницька література, ліберальна періодика. Разом з тим у бібліотеці були представлені й Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш та ін. До того ж, С. Сірополко згадував «наш гурток з учнів четвертої кляси», в якому не тільки читали твори Т. Шевченка, а й передруковували їх на гектографі з женевських видань – отже, мали доступ до них і навіть власну «техніку». Очевидно, маючи на увазі цю амбівалентність настроїв гуртківців та підпорядкованість української складової загальноросійській, мемуарист слушно зауважував: «Щодо українства наш гурток стояв, так мовити, на українофільській позиції»³⁷.

Датувати існування цього гуртка можна шляхом співставлення свідчень та часу навчання в гімназії С. Сірополка. За його словами, він навчався в гімназії з середини («від половини») 1880-х рр. і був учасником нелегального гімназійного гуртка, починаючи з п'ятого класу. Уточнення цих дат виявилось непростю справою, попри відомість постаті мемуариста. Позірно сумнівною виглядає присутня в літературі дата закінчення С. Сірополком гімназії (1893 р.). Тоді йому був майже 21 рік – це не виняток (наприклад, Г. Міхновський закінчив гімназію в такому ж віці), та все ж нетипово (найчастіше це 18–19 років). Утім, одне з останніх досліджень Т. Ківшар, в якому вона посилається на атестат зрілості С. Сірополка³⁸ і його власне свідчення, на яке мало звертають уваги³⁹, не залишають місця для сумнівів: він закінчив гімназію в 1893 р. Це узгоджується і з його словами про «половину» 1880-х рр. (хоча тоді виходить, що він вступив до гімназії десь у 13 років, на кілька років пізніше за ровесників – було б цікаво встановити, чому). У такому разі в п'ятому класі 8-класної Прилуцької гімназії Степан мав навчатися і, відповідно, приєднатися до гуртка в 1889/1890 навчальному році. На той час гурток уже пройшов певну організаційну трансформацію, об'єднавши «поклясові» гуртки, які існували раніше, і зібрав велику нелегальну бібліотеку. Тож можна зробити висновок, що він був створений щонайменше за рік чи два до того, тобто не пізніше 1888 р. Його діяльність відображає не лише процес проникнення українських настроїв до гімназії, а й наближення частини її вихованців до національного руху.

Проте цей гурток, як то було властиво «поколінню 1880-х», не трансформувався у справжнє українське об'єднання. Формування останнього відбувалося паралельно: за словами С. Сірополка, «в останній рік мого перебування в гімназії повстав серед молодших за мене учнів Прилуцької гімназії нелегальний гурток, що під проводом Миколи Міхновського працював над національним освідомленням своїх членів. До того гуртка належали Василь Сочачів, Олекса Назаріїв, Володимир Дорошенко та ін.»⁴⁰. Утім, це свідчення ви-

³⁴ Турченко Ф. Микола Міхновський... С. 40.

³⁵ Там само. С. 46–47.

³⁶ Сірополко С. У Прилуцькій гімназії. *Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи*. С. 87–88.

³⁷ Там само. С. 88.

³⁸ Ківшар Т. Становлення Степана Сірополка як бібліотекознавця. *Українська біографістика*. Київ, 2010. Вип. 6. С. 103–104.

³⁹ Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. 320.

⁴⁰ Сірополко С. У Прилуцькій гімназії. С. 88.

глядає достатньо суперечливим, якщо не сумнівним. Адже в 1892/1893 навчальному році, який для С. Сірополка був останнім у гімназії, М. Міхновський уже завершив навчання, а О. Назарійв (1880 р. народження) і В. Дорошенко (1879 р.) тільки розпочинали його й не могли бути гуртківцями через надто юний вік.

У цьому зв'язку привертає увагу постать уже згаданого нами В. Совачіва. Він був на три роки молодший за свого дядька М. Міхновського й відповідно навчався в гімназії кількома роками пізніше. Саме цих двох найчастіше називають лідерами українського гуртка в Прилуцькій гімназії. Через це існує спокуса конструювання апіорної схеми створення гуртка М. Міхновським (традиція безпідставно приписувати йому ключову роль у різних явищах українського руху сильна й понині), разом з В. Совачівим чи без нього, з подальшою «передачею естафети» від дядька до племінника.

Піддатися їй тим легше, що через неточності й лакуни в життєписі юного В. Совачіва створюється враження, нібито він навчався майже одночасно з М. Міхновським. Зокрема, Ф. Турченко зазначає, що В. Совачів вступив до Київського університету в 1896 р., встигнувши до того закінчити військове училище й послужити в армії⁴¹. Джерело цієї інформації не вказано, але схоже, що ним слугувала підготовлена львів'янами М. Литвином і К. Науменком довідникова стаття про В. Совачіва, де уточнюється, що на військову службу (отже, після гімназії) він потрапив у 1893 р.⁴²

Ці відомості вочевидь потребують верифікації. По-перше, виходить, що на час завершення навчання В. Совачіву було лише 17 років, що незвично рано; по-друге, він мав би бути в такому разі однокласником С. Сірополка, який називав Василя серед молодших за себе й не згадував про знайомство з ним. Крім того, важко повірити в такі карколомні повороти в долі хлопця (зі священницької родини – у військове училище – в армію – до університету) максимум за три роки. При цьому вони дивним чином не залишили жодного сліду: про них не згадувала Ганна Совачева (дружина Василя) у своїх об'ємних спогадах⁴³, не фіксують дослідники офіцерського корпусу Армії УНР⁴⁴, в якому В. Совачів посідав помітне місце. Допомога фаховим історикам надійшла від краєзнавців, показово демонструючи синергетичний ефект від такої взаємодії. О. Ротач виявив у документах В. Совачіва датоване 1896 р. «свідоцтво про явку» на військову службу в 1897 р. (у той час військову повинність відбували з 21 року) і резонно заперечив його причетність до армії раніше⁴⁵. Тож це питання на сьогодні можна вважати закритим.

Залишається з'ясувати, коли В. Совачів закінчив гімназію. На офіційній сторінці Прилуцького краєзнавчого музею вказано 1896 р.⁴⁶ Та схоже, що це датування є суто умоглядним і «вирахуване» з дати вступу до університету. Установити найбільш імовірну дату можна, узявши до уваги життєпис і спогади В. Дорошенка, ще одного випускника Прилуцької гімназії (1898 р.). Він зазначав, що В. Совачів «скінчив Прилуцьку гімназію, як я був у 5-й класі»⁴⁷, тобто в 1895 р. Це цілком узгоджується зі свідченнями С. Сірополка й підтверджує достовірність інформації обох мемуаристів.

Ці розрахунки важливі не лише тим, що уточнюють дати життя визначних українських діячів. У поєднанні з інформацією С. Сірополка вони дають можливість переглянути датування виникнення українського гуртка в Прилуцькій гімназії О. Лотоцьким і стверджувати, що це сталося в 1892/1893 навчальному році. Засновником і лідером гуртка з числа гімназистів був В. Совачів. Уточнення щодо гімназистів необхідне з огляду на незаперечний вплив на становлення гуртка з боку М. Міхновського, який тоді навчався в Київському університеті. Цей вплив дає можливість говорити по певну тяглість, зв'язок і наступність у процесі народження гуртка між гімназистами 1880-х рр. (до яких належав, зокрема, М. Міхновський) і 1890-х рр. Крім того, відтепер можна вважати доведеним, що діяльність гуртка була безпервною щонайменше до кінця 1890-х рр.: перший його склад ще за В. Совачіва поповнився новими учасниками, як-от В. Дорошенко та його ровесники, які працювали в гуртку до 1898 р., а їм на зміну прийшло нове покоління.

Наше датування виникнення прилуцького гімназійного гуртка стимулює й уточнення часу заснування подібного гуртка в Лубнах. Це не є предметом цього дослідження, тому обмежимося кількома заувагами. Стало традицією вважати, слідом за О. Лотоцьким, що ці два гуртки виникли одночасно, близько 1896 р. (свого часу лише В. Андрієвський стверджував, що спершу М. Міхновський створив гурток у Прилуках, а вже за його взір-

⁴¹ Турченко Ф. Микола Міхновський... С. 68.

⁴² Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2001. С. 792.

⁴³ Совачева Г. «Україна таки буде!» Спогади. Статті й замітки. Полтава: Дивосвіт, 2017.

⁴⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. С. 415.

⁴⁵ Ротач О. Служили славі України... С. 158.

⁴⁶ Facebook. URL: https://m.facebook.com/1629535527297623/posts/2742038676047297/?locale=ar_AR&_rdr.

⁴⁷ Дорошенко В. «Діти Шемета». Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи. С. 93.

цем у Лубнах був організований гурток В. Шеметом⁴⁸). Якщо виходити із цієї синхронності, то лубенський гурток, як і прилуцький, мав виникнути раніше. Певні докази на користь цього є. Так, за свідченням В. Дорошенка, В. Шемет впливав на «лубенську громаду», будучи студентом Петербурзького університету⁴⁹. Отже, це було не пізніше 1894 р., коли він перейшов до Київського університету⁵⁰. Якщо ж гурток у 1893/1894 навчальному році був здатний функціонувати за дистанційного впливу В. Шемета, очевидно, що минуло доволі часу від його створення; датування цієї події попереднім 1892/1893 навчальним роком виглядає логічним. Утім, остаточну відповідь мають дати спеціальні дослідження. Наразі підкреслимо, що гурток у Прилуцькій гімназії був одним із найперших українських об'єднань середньозшкільної молоді в Російській імперії, а серед гімназистів – можливо, і найпершим; принаймні, на Полтавщині подібний гурток у Лубенській гімназії, як уже зазначалося, міг бути створений за його взірцем, а в Полтавській – ще пізніше⁵¹.

Спогади В. Дорошенка містять цікавий матеріал про організаційне зміцнення та діяльність прилуцької учнівської «громади». Він докладно розповідає про труднощі з доступом до української літератури (згадок про російську літературу в нього немає): «Що то коштувало нам труда здобути якась старе легальне українське видання – теперішнє покоління навіть уявити собі не може»⁵². Можливо, через це гуртківцям не вдалося створити більш-менш пристойну книгозбірню – принаймні, про бібліотеку гуртка В. Дорошенка не згадує. Робилися спроби передплачувати галицьку періодику; окремі видання надходили з Києва. В іншій публікації В. Дорошенко відзначав читання гуртківцями творів українських письменників, найбільше Т. Шевченка, а також отриманої з Києва нелегальної літератури – галицьких видань «Зоря», «Життя і Слово»: «Бувши в старших класах гімназії, познайомився я і з забороненими царською цензурою творами великого поета з нелегальних гектографованих зшитків, видаваних українською студентською молоддю. Вони діставалися до наших рук від старших товаришів, що вчилися вже в київському університеті»⁵³.

Під час його навчання (тобто не пізніше 1898 р.) гурток об'єднував «всього яких 30 осіб – і то з них тільки хіба 2/3 було так зв. свідомих українців»⁵⁴. Мабуть, не варто абсолютизувати як цифри, так і певний оціночний скепсис мемуариста, який у цьому випадку, судячи з контексту, прагнув проілюструвати слабкість щойно посталого українського юнацького руху. Він уточнює, що до складу гуртка входили «ученики і учениці з вищих клас (з 5-ої до 8-ої)», – отже, його поповнили вихованки Прилуцької жіночої гімназії (їхню присутність у гуртку підтверджує й список О. Лотоцького). Є тут і підтвердження опосередкованої, через В. Сочачіва, керівної ролі М. Міхновського. На останньому році навчання В. Дорошенка існував сталий організаційний зв'язок з лубенською громадою, який включав обмін інформацією та «делегатами»⁵⁵. До цього слід додати відомості про організаційні зв'язки гуртків з Прилуку, Лубен і Полтави (у духовній семінарії) з Києвом. Спершу це здійснювалося виключно на індивідуальному рівні (Міхновський / Сочачів – Прилуки, Шемет – Лубни) членами Братства тарасівців, про яке гімназисти, мабуть, не знали – принаймні, жодних підтверджень протилежного наразі немає. Наприкінці 1890-х рр. ці зв'язки вийшли за межі персоніфікованих, поступово перетворюючись у формалізовані, знеособлені відносини між київським центром і полтавською периферією. В. Сочачів якийсь розповідав про епізод в Турівці (ще одне підтвердження організаційної роботи прилуцьких «княн» у повіті), коли до нього, як до голови Київської УСГ, приїхав за інструкціями С. Петлюра, щойно обраний головою гуртка в семінарії⁵⁶. Беручи до уваги хронологію діяльності обох діячів, це могло бути орієнтовно в 1897–1898 рр. До того вони були не знайомі, тож ішлося виключно про зустріч представників організаційних осередків. Новий формат зв'язків не просто збігся в часі зі зміною керівного центру, роль якого в юнацькому русі тоді перейшла до Українських студентських громад, а й був пов'язаний зі змінами організаційних практик у діяльності останніх, порівняно з тарасівськими. Загалом же наявність сталих «горизонтальних» і «вертикальних» зв'язків, чисельність та зміст діяльності учнівських гуртків указують на існування на Полтавщині наприкінці 1890-х рр. стійкого сегменту українського юнацького руху культурницько-самоосвітнього характеру. Він був тісно пов'язаний з тогочасними політичними організаціями –

⁴⁸ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії). *Визвольний шлях*. Лондон, 1974. № 6. С. 589.

⁴⁹ Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 6 зв.

⁵¹ Андрієвський В. Три громади: Спогади з 1885–1917 рр. Львів, 1938. Т. 1. С. 79.

⁵² Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.

⁵³ Дорошенко В. Мої Шевченкознавчі праці. *Шевченко*. Нью-Йорк, 1955. Річник 4. С. 33–34.

⁵⁴ Дорошенко В. «Діти Шемета». С. 94.

⁵⁵ Там само. С. 94–95.

⁵⁶ Сочачева Г. Кризь пориви життя. *Наше життя*. Нью-Йорк, 1980. Листопад. С. 15.

Братством тарасівців та Українськими студентськими громадами, не входячи до їхнього складу.

Гуртки на кшталт прилуцького в основі своїй були культурницькими: їхніх учасників об'єднувало передусім захоплення українською культурою – мовою, літературою, піснюю тощо; головною складовою діяльності була самоосвіта на національному ґрунті. Але з сер. 1890-х рр. вони почали виходити на більш високий ідейно-організаційний рівень: переростали в середньошкільні громади, об'єднуючи учнів різних навчальних закладів; мали місце перші спроби встановлення міжміських зв'язків і координації; сюди проникали національно-визвольні, політичні ідеї; частина учасників ставала кадровим резервом для політичних організацій. Серед повітових міст саме Прилуки, Лубни й Ніжин були головними постачальниками кадрів для українських студентських і партійних осередків університетських міст – Києва, Москви, Петербурга та ін.⁵⁷ Подібні гуртки стали помітним явищем на межі століть і відіграли важливу роль у трансформації національного руху, його переході від культурницької, громадівської стадії до політичної, партійної. Завдяки зустрічному руху – стихійній ініціативи «знизу», з боку патріотично налаштованого середньошкільного юнацтва й цілеспрямованій роботі політичних організацій – з 1890-х рр. почала формуватися своєрідна субструктура українського руху, що складалася з політичної організації (ядра) і розгалуженої периферії гуртків симпатиків.

Започаткування цього явища в 1890-х рр. не було випадковим. Саме тоді на Наддніпрянщині з'явилися перші українські політичні організації, які ознаменували ідейно-організаційну трансформацію національного руху. Першим серед них було Братство тарасівців, яке невдовзі після виникнення поширило свою діяльність і на Прилуцький повіт. Вона не обмежувалася наведеними вище фактами персональної діяльності тарасівців та їхньої взаємодії з гімназійним гуртком та інтелігентським середовищем. Ще один епізод пов'язаний з селянами. У літературі 1920–1930-х рр., дотичній до історії Братства, були згадки про його гурток (без вказівки на соціальний склад) у Срібному Прилуцького повіту⁵⁸. Специфіка джерельної бази тієї літератури (автори часто посилались на усні спогади відомих братчиків, які було неможливо ні ігнорувати, ні верифікувати) спонукала сучасних дослідників транслювати цю інформацію без коментарів і уточнень. Як виявилось, свого часу це призвело до неточностей і в нашій публікації, присвяченій історії Братства⁵⁹. Тоді в нашому розпорядженні не було жодних даних про срібнянський гурток, тож, виходячи з характеру інформації (він містився в переліку міст і містечок), його було зараховано як міський. Щоправда, у пізнішій праці з огляду на склад населення Срібного було зроблено припущення, що в гуртку все-таки переважали селяни⁶⁰. Поряд із цим шлося про бессарабський гурток тарасівців, у якому велася робота серед селян-заробітчан з Полтавщини та Чернігівщини.

Робота над місцевим матеріалом дала можливість уточнити інформацію про ці два гуртки і встановити зв'язок між ними. Ідеться головним чином про інше прочитання спогадів, присвячених М. Коцюбинському⁶¹, частина яких стосується 1890-х рр., а територіально – Прилуцького повіту. Чотири автори (С. Коваленко, П. Ігнатенко, В. Кузьменко, В. Терещенко) були селянами Горобіївки, яких залучив до філоксерних робіт в Оргіївському повіті Бессарабії, як уже згадувалося, їхній земляк П. Погибка. Там вони стали об'єктом пропаганди тарасівців, а дехто, очевидно, увійшов до складу тарасівського гуртка і згодом провадив роботу в дусі товариства на батьківщині. Спогади опубліковані в радянську добу, але в часи відносного пом'якшення комуністичного режиму (уперше в 1920-х рр., перевидані на поч. 1960-х рр.), і несуть на собі відбиток тієї епохи. З одного боку, вони все-таки містять деяку інформацію, яка на інших етапах радянської доби була б просто неможливою; з іншого ж, явно відредаговані. Та й мемуаристи не надто прагнули розкривати свою причетність до «націоналістичної» організації. У цьому зв'язку найважливішою, на перший погляд, фраза одного із селян видається саркастичною: «Іще більше б писав з таких людей, та слъзи очі заливають»⁶². Тому деяка інформація щодо Братства тарасівців є, але її доводиться вишукувати «між рядків», співставляючи з фактами, відомими з інших джерел. Сама організація в спогадах не називається, але в

⁵⁷ Дорошенко В. Українська студентська громада у Москві (1898–1905 рр.). *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 139; Дорошенко Д. Из моїх споминів про Українську студентську громаду в Петербурзі в 1902–1905 рр. *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 97; Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 75; Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 рр. *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 8; та ін.

⁵⁸ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Харків: Держвидав України, 1927. Т. 2. С. 204; Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. Львів, 1936. С. 8.

⁵⁹ Наумов С. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 38.

⁶⁰ Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). С. 9.

⁶¹ Спогади про Михайла Коцюбинського. Київ: Держлітвидав УРСР, 1962.

⁶² Там само. С. 62.

примітках одного разу все ж фігурує⁶³ (мабуть, унікальний випадок для радянської літератури др. пол. ХХ ст.).

З погляду половинчастого й спотвореного характеру подачі інформації показові спогади П. Погибки, який був добре обізнаний з роботою тарасівців, проте розповідав про неї «езоповою мовою»: «Більшість розвідувачів були студенти-українці Харківського, Київського та Одеського університетів. Між тодішньою молоддю українською зароджувалася для нас, старших віком, незвична впертість у боротьбі за рідну мову, яку змагалися вони запровадити в життя. Розмовляли між собою й листувались українською мовою, користуючись хто “драгоманівкою”, хто “кулішівкою”, але фонетичним правописом. ... До таких належали: Коцюбинський, Боржковський та інші; вони навіть одягались, як селяни-українці»⁶⁴.

Зрозуміло, що й у спогадах селян немає прямих указівок на Братство та власну причетність до його діяльності. В основному йдеться про вивчення української мови, ознайомлення з українською художньою літературою та історією, культурний розвиток тощо. Разом із тим подекуди згадуються й розмови у вузькому колі з очевидною політичною складовою – отже, йдеться вже про власне бессарабський гурток тарасівців. Про таку диференціацію слухачів згадував С. Гавриленко з с. Рожнівки поблизу Ічні (отже, він належав до тамтешнього гуртка тарасівців): «Збереться ото чоловік 20–25, і Коцюбинський починає їм читати газети, книги. Прочитане завжди роз’яснює. Інколи роздавав нам літературу. ... Часом збирав він окремі збори в хаті. На них кликав уже тільки тих робітників, котрих більше знав. Тут уже говорив він вільніше, сміливіше. Проводив бесіди на політичні теми, критикував царський устрій. Пам’ятаю, на одних із таких зборів Михайло Михайлович говорив, що краще життя трудящі можуть здобути тільки тоді, коли об’єднаються й спільними силами боротимуться з царизмом»⁶⁵.

З-поміж горобіївських селян на політичну складову натякав В. Терещенко: «Розмовляли про звичай селянські, про державний лад і ін.»⁶⁶. Особливу увагу привертають спогади В. Кузьменка. Його опис змісту занять у публікації 1962 р. виглядає дуже обтічно й свідчить хіба що про їх регулярність: М. Коцюбинський «читав нам часто лекцію – розказував про хліборобство, як світ збудовано і т. ін. ... Дуже багато і часто говорив нам всячини, але я всього не пам’ятаю»⁶⁷. Насправді ж пам’ять його не підводила: у редакції 1926 р. на місці трьох крапок було цілком конкретне: «А найбільш говорив за одділення України та щоб президент управляв нашим краєм»⁶⁸. Крім того, В. Кузьменко засвідчив свою комунікацію з тарасівцями поза Бессарабією, як особисто, так і листовно (це був один із основних каналів зв’язку в організації⁶⁹) – з М. Коцюбинським, В. Боржковським, В. Боровиком. У листах, напевне, ішлося про справи організації, причому М. Коцюбинському явно належить керівна роль: одного разу він актуалізував поїздку В. Кузьменка до В. Боровика, іншого «радив, щоб учив своїх дітей»⁷⁰. Приховане значення останнього зрозуміле лише в контексті тарасівських цінностей і практик, де виховання дітей в українському дусі було пріоритетом. Про те, що міг радити М. Коцюбинський, певною мірою свідчить його лист до дружини, яка теж належала до організації: «Що там синочок наш, які слова вивчив. Не вчіть тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути»⁷¹. Наведені факти, на наш погляд, достатні для зарахування В. Кузьменка до тарасівців. Вірогідно, до складу організації входив ще хтось із його села та Срібного. У С. Гавриленка є окрема згадка про «трое-четверо селян з Полтавщини (з сіл Срібне, Горобіївка)»⁷². Не виключено, що в цей спосіб він виокремив тарасівців – у такому разі це дає уявлення про можливу чисельність прилуцьких селян у бессарабському гуртку. Проте абсолютна більшість селян-гуртківців до організації не належала. За даними С. Козуба, до її складу прийняли всього «душ 7» з 60 робітників-філоксерників⁷³.

⁶³ Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 378.

⁶⁴ Там само. С. 57, 58.

⁶⁵ Там само. С. 66.

⁶⁶ Там само. С. 64.

⁶⁷ Там само. С. 63.

⁶⁸ Заїка І. Селяни про Коцюбинського. *Життя й революція*. 1926. № 7. С. 82.

⁶⁹ Наумов С. Братство тарасівців. № 5. С. 39–40.

⁷⁰ Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 63–64.

⁷¹ Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у «Братстві Тарасівців». С. 21.

⁷² Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 66.

⁷³ Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 186.

Спогади В. Кузьменка підтверджують, що залученість прилуцьких селян до діяльності Братства тарасівців не обмежувалася бессарабським епізодом, а тривала й після повернення додому. Про це, а тим самим і про функціонування гуртка на Прилуччині, свідчив і В. Терещенко, якого теж можна вважати тарасівцем. Він згадував свої зустрічі з М. Коцюбинським у Чернігові, підтверджуючи регулярну комунікацію з письменником і його роль куратора; натяками розповідав про роботу тарасівців у своєму селі та її несприйняття: «Хоч я був хлопцем простого селянина і велика темрява була для таких людей, як я, а проте по приїзді моєму з Бессарабії немало працював, розказував, що чув і т. ін. Але праця моя і моїх товаришів не в жадоху була селянським хлопцям; це, кажуть вони, там десь побули та й балакають самі не знають що»⁷⁴. Він же згадував про свою роль у формуванні бібліотеки прилуцького гуртка та її тривале існування: «Привіз я і додому багацько літератури – книжок сімдесят, які пішли по людях під час революції»⁷⁵.

Цей сюжет додатково підтверджує організаційний зв'язок з Братством тарасівців, серед першочергових практик якого було створення та функціонування бібліотек у своїх відділеннях⁷⁶. Цілеспрямоване формування тарасівцями бібліотеки для прилуцьких селян засвідчує листування М. Коцюбинського, яке хронологічно збігається з інформацією В. Терещенка. Звертаючись до Б. Грінченка 21 серпня 1894 р., він просив того допомогти книжками й іншими виданнями та її звернувся з подібним проханням до своїх знайомих: «В моїй партії працюють полтавські селяни. Вони залюбки читають українські книжки. Ото ми вкупі з ними й надумали, як би закласти в їхньому селі (скоро вони повернуть додому) хоч невеличку бібліотечку»⁷⁷. А вже 14 жовтня 1894 р. М. Коцюбинський дякував Б. Грінченку за отриману посилку: «Полтавці, що вже давненько знають Вас з праць Ваших, прохають мене висловити від них сердечну подяку Вам за дарунок»⁷⁸. Література була призначена саме для прилучан: С. Козуб, описуючи цей епізод, уточнював, що йшлося про формування бібліотеки в Горобіївці за рахунок продукції видавництва Б. Грінченка⁷⁹.

Звернення до Б. Грінченка було не випадковим. Той був близьким до тарасівців (нерідко його без достатніх підстав зараховують до Братства – показова остання за часом публікація про письменника⁸⁰), до того ж у 1894 р. заснував у Чернігові видавництво дешевих книжок «для народу» українською мовою. Крім того, Б. Грінченко був відомий як письменник, який у своїх втворах пропагував національні ідеї. В. Приходько, семінарист на межі століть, згадував: «Досвід пропаганди українства в Подільській Семинарії виявив, що чотири повісті Грінченка, прочитані в певній послідовності, майже обов'язково приводили до національної свідомості і, мало того, викликали ще й національну активність, бажання брати чинну участь в українському громадському і політичному житті. Ці повісті були: “Серед темної ночі”, “Під тихими вербами”, “Соняшний промінь” і “На розпутті”»⁸¹. До 1894 р. були опубліковані дві останні повісті⁸², які, за словами В. Приходька, «...розкривали очі на національний гніт, що терпить український народ і, знов же, малювали героїчну постать молодого студента, що уперто провадить боротьбу за відродження української нації»⁸³.

Матеріал, отриманий у ході дослідження, у тому числі й завдяки залученню краєзнавчого матеріалу, дає можливість не лише описати функціонування Братства тарасівців на Прилуччині, а й певною мірою уточнити існуючі уявлення про структуру організації в цілому. Організаційна периферія Братства в Прилуцькому повіті мала кілька складових. Поперше, це окремі діячі, родом звідси, які на той час мешкали в інших місцевостях, але в різний спосіб підтримували зв'язок з малою батьківщиною, хоча б епізодично вели тут організаційну та роз'яснювальну роботу в дусі тактики тарасівців: брати Міхновські, В. Совачів, можливо, що й М. Кононенко. Як для одного повіту на той час, це немало. Навколо них мало склалися якесь коло симпатиків («суголосний ґрунт») – людей, які поділяли певні цінності, сприймали деякі ідеї тарасівців. Друга складова – це гуртки, які діяли під егідою товариства. Оскільки їхня наближеність до організації була різною – як на рівні гуртків, так і всередині їх, можна говорити про двошарову структуру цієї складової. Селянський гурток у Срібному та Горобіївці, який у літературі зараховується до Братства, швидше за все, був неоднорідним. Поодинокі його учасники знали про існування органі-

⁷⁴ Спогади про Михайла Коцюбинського. С. 65.

⁷⁵ Там само. С. 64.

⁷⁶ Наумов С. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 59.

⁷⁷ Коцюбинський М. Твори: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 5: Листи (1886–1904). С. 48.

⁷⁸ Там само. С. 49.

⁷⁹ Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». С. 22.

⁸⁰ Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX–XX ст. у світлі его-документів (до 160-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 155.

⁸¹ Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. 4-те вид. Нью-Йорк–Мюнхен: Криниця, 1967. Ч. 1. С. 32–33.

⁸² Твори Василя Чайченка. Т. 2: Соняшний промінь: Повість; Т. 3: На розпутті: Повість. Львів, 1892.

⁸³ Приходько В. Під сонцем Поділля. С. 33.

зації й брали участь у її справах (підтримували зв'язок з М. Коцюбинським як «куратором» та іншими тарасівцями, залучали нових учасників гуртка, транспортували літературу, вели пропаганду), тож можуть бути зараховані до її складу. Такими можна було б вважати В. Кузьменка й В. Терещенка (зрозуміло, що у сформованому нами раніше переліку тарасівців⁸⁴ вони відсутні). Але більшість селян була тільки об'єктом цієї пропаганди, долучалася до самоосвіти, української літератури та обговорення пов'язаних з нею проблем, не підозрюючи про існування Братства. Інакше кажучи, гуртки на кшталт прилуцького селянського (горобіївсько-срібнянського) об'єднували як тарасівців, так і головним чином тих, хто тільки знаходився під їхнім впливом, і перебували на перехідному щаблі від власної організації до її «суголосного ґрунту». Що стосується гуртків, подібних до прилуцького учнівського, то вони діяли цілком поза межами організації, але під її керівництвом (через «кураторів») та ідейним впливом.

У національному русі 1890-х рр., крім згаданих Братства тарасівців і Українських студентських громад, існувала ще Загальна українська організація (ЗУО; вона не мала установленої назви, тож у літературі зустрічаються різні варіанти). Питання про її присутність у Прилуцькому повіті може бути вирішено по-різному. Найпростішим способом було б заперечення, адже ні в джерелах, ні в літературі немає вказівок на існування тут громади ЗУО. Один із чільних діячів організації Є. Чикаленко наводив, схоже, вичерпний перелік 20 громад, які існували на поч. ХХ ст. (для порівняння, в жандармських матеріалах 1898 р. йшлося про 22 громади⁸⁵), і в ньому Прилуки відсутні⁸⁶. З іншого боку, навіть наведений вище матеріал указує на потенціал для діяльності в дусі ЗУО (переважно культурницької, але з певними політичними амбіціями) в повіті. Слід також звернути увагу на одну з поширених у той час організаційних практик, яку ЗУО успадкувала від українськоміфільських громад. Її можна назвати дисперсністю: у населених пунктах, де не було можливості утворити громаду, могли працювати окремі члени організації, підтримуючи зв'язок із сусідніми громадами та Радою ЗУО. Але в більшості випадків зафіксувати їхню діяльність чи встановити прізвища неможливо. Прилуцький повіт у цьому плані знаходиться в більш виграшному становищі завдяки відомим даним про роботу тарасівців. Адже зі створенням ЗУО (осінь 1897 р.) Братство тарасівців у цілому влилося до її складу і невдовзі припинило своє існування⁸⁷. Тож відомі нам інтелігенти-тарасівці з Прилуки після 1897 р. мали б перейти до ЗУО. Уточнення щодо інтелігентів не випадкове: немає підстав вважати, що прилуцький селянський гурток існував у 1897 р. чи пізніше, що він якось був пов'язаний із ЗУО. Але й інтелігенти, як і раніше, лише епізодично бували в повіті, не працювали тут на постійній основі. Незаперечною, підтвердженою джерелами й дослідженнями є належність до організації М. Міхновського. Він неодноразово брав участь у роботі з'їзду ЗУО. У згаданих вище жандармських матеріалах є інформація (у чомусь правдоподібно, у чомусь сумнівна або й фантастична) і про ці з'їзди. Наприклад, у квітні 1898 р. повідомлялося, що має відбутися з'їзд «Молодої України» (з подальшої інформації зрозуміло, що йдеться про ЗУО) «і делегатів з провінції»⁸⁸. У такому разі запис про приїзд М. Міхновського з Прилуки⁸⁹ міг би означати, що він був представником від міста чи повіту на з'їзді. Утім, поки що це суто умоглядна, емпірично не підтверджена конструкція.

Ще одним напрямком пошуку може бути з'ясування обставин життя та діяльності місцевих інтелігентів, які пізніше належали до організацій-наступниць ЗУО – Української демократичної (демократично-радикальної) партії й Товариства українських поступовців. Особливо цікава в цьому плані постать Ф. Назарієва (його ім'я трансліюється як Федір / Теодор або Федот / Теодот), який пізніше був помітним українським діячем у Прилуках. Він був батьком О. Назарієва, про якого вже йшлося, в їхньому домі в другій половині 1890-х рр. відбувалися збори учнівського гуртка⁹⁰. Імовірно, уже тоді він мав українську ідентичність. Але в нашому розпорядженні немає інформації про його життя в ті роки. В одному з видань зазначено, що Ф. Назарієв у липні 1904 р. належав до УДП⁹¹. Але перетворення ЗУО на УДП сталося восени 1904 р.⁹², тож це або неточні дані, або непряме підтвердження належності Ф. Назарієва до ЗУО.

⁸⁴ Наумов С. Братство тарасівців. № 5. С. 44.

⁸⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 24.

⁸⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Львів: Діло, 1925. Ч. 2. С. 110.

⁸⁷ Там само. С. 21–22.

⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 20.

⁸⁹ Там само. Арк. 26.

⁹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 75.

⁹¹ Микола Міхновський: Спогади. Свідчення. Документи. С. 161.

⁹² Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). С. 86.

Отже, може вважатися доведеною присутність ЗУО в Прилуцькому повіті, але у специфічній формі, радше на рівні епізодичних дій та контактів, персональних зв'язків і впливів. Щодо можливої постійної діяльності членів організації чи, тим більше, існування громади ЗУО, то це питання може бути з'ясоване хіба в перспективі.

Завдяки існуванню філії Братства тарасівців, Прилуцький повіт у 1890-х рр. можна вважати одним із піонерів і лідерів у формуванні організаційної периферії українського руху. Свого часу нами була зроблена спроба підрахунку місцевих осередків українських політичних організацій (Братства тарасівців, ЗУО, УСГ) того періоду на Лівобережжі. Їх вдалося виявити лише у 8 повітах із 41 (усього 13 громад / гуртків / груп), і серед них у Прилуцькому, де діяв тарасівський гурток⁹³. Якщо ж рахувати тільки повітовий рівень (без губернських міст), то першість Прилуччини виглядає ще більш переконаливо: українські осередки діяли лише в п'яти повітах регіону. Отже, уже тоді в повіті було закладено певні традиції, почали формуватися практичний досвід української роботи та її кадровий потенціал. Прилуцький повіт виявив ознаки одного з ключових районів розгортання національного руху, і в подальшому зберігав та зміцнював свої позиції.

У цілому приклад Прилуцького повіту засвідчує, що поширення «українського проекту» як систематичне, з ознаками цілеспрямованості, регулярності, неперервності, проникнення українських ідей (національної пропаганди) на повітовому рівні було започатковане в 1890-х рр., синхронно з початком політизації українського руху. Це явище тоді мало місце лише в окремих повітах, що залежало від комбінації різних, у тому числі й випадкових і не завжди очевидних чинників. У випадку Прилуччини, на наш погляд, мало значення поєднання сприятливого етнічного складу населення, релевантної освітньої інфраструктури, певної української культурної традиції, присутності й активності (як постійної, так і епізодичної) впливових національно зорієнтованих діячів, тісних зв'язків із традиційними центрами українського руху – Києвом і, меншою мірою, Полтавою та ін. Поширення українських ідей стало результатом зустрічного руху: цілеспрямованої роботи перших національних політичних організацій та прагнення до їх засвоєння з боку сприятливого, частково вже підготовленого місцевого середовища.

Цей процес супроводжувався зародженням організаційної периферії національного руху. На початковому етапі вона в цілому та її структурні складові зокрема очікувано перебували в зародковому стані, мали аморфний вигляд, відзначалися нерозмежованим переплетінням елементів політичних організацій і «суголодного ґрунту» з очевидним чисельним переважанням останнього. Більш помітним був вплив відносно радикальних молодіжних об'єднань – Братства тарасівців та Українських студентських громад – завдяки їхній перевазі в привабливості ідей та організаторській роботі.

Ембріональний стан українського політичного руху в цілому та його периферії зокрема в 1890-х рр. детермінував їхнє призначення: готувати ґрунт (у вигляді ідей, кадрів, практичного досвіду, організаційних форм тощо) для творення повноцінних, розвинutih партійних структур, стати підвалиною для розгортання масового національного руху. Повною мірою реалізувати це завдання в умовах російського імперського режиму було неможливо, але процес розвивався саме за таким сценарієм. Як наслідок, уже з перших років ХХ ст. за участю периферійних структур розпочався перехід українського національного руху на вищу, партійну стадію.

References

- Bielashov, V. (2016). Ukrainski politychni partii na Hlukhivshchyni u pershii rosiiskii revoliutsii 1905–1907 rr. [Ukrainian political parties in the Hlukhivshchyna in the first Russian revolution of 1905–1907]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress*, 4, P. 9–14.
- Kivshar, T. (2010). Stanovlennia Stepana Siropolka yak bibliotekoznavtsia [Establishment of Stepan Siropolko as a library Scientist]. *Ukrainska bihrafistyka – Biographistica Ukrainica*, 6, P. 103–124. Kyiv, Ukraine.
- Klymenko, N., Bezsub, Yu. (2023). Politychni praktyky B. Hrinchenka na zlami XIX–XX st. u svitli ego-dokumentiv (do 160-ricchia vid dnia narodzhennia) [Political practices of B. Hrinchenko at the turn of the 19th and 20th centuries in the light of ego-documents (for the 160th anniversary of the birth)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 152–172.
- Kononenko, M. (1998). Spohady [Memories]. Poltava, Ukraine.
- Koval, P., Yuzych, Yu. (2021). Mykola Mikhnovskyi: Spohady. Svidchennia. Dokumenty [Mykola Mikhnovskyi: Memoirs. Testimonies. Documents]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvobok, O. (2011). Ukrainskyi politychnyi rukh na Hlukhivshchyni na poch. XX st. v konteksti politychnoho zhyttia rehionu [Ukrainian political movement on Hlukhiv region on the beginning of the XX century in the context of the regional politic life]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 4, P. 344–347; Kyiv–Glukhiv, Ukraine.

⁹³ Наумов С. До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-ті рр. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.). С. 160, 167.

- Naumov, S. (1999). Bratstvo tarasivtsiv [Brotherhood of Tarasivtsi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5–6, P. 36–44; 55–63.
- Naumov, S. (2005). Orhanizatsiina merezha ukrainskoho politychnoho rukhu na Sumshchyni (kinets XIX – poch. XX st.) [Organisational network of the Ukrainian political movement in Sumy region (the late 19th – the early 20th c.)]. *Sumska starovyna – Ancient Sumy Land*, 16–17, P. 111–118.
- Naumov, S. (2006). Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – liutyi 1917 r.) [Ukrainian political movement on the Livoberezhzhia (90s of the 19th c. – February 1917)]. Kharkiv, Ukraine.
- Naumov, S. (2008). Do pytannia pro masshtaby y dynamiku ukrainskoho politychnoho rukhu v Rosiiskii imperii (90-i rr. XIX st. – poch. XX st.) [To the question of the scale and dynamics of the Ukrainian political movement in the Russian Empire (90s of the 19th – the early 20th c.)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu im. V. Karazina – The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, 40, P. 159–168.
- Orel, Yu. (2020). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Poltavshchyni naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Ukrainian national movement in Poltava region on the eve of the First World War]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2, P. 120–132.
- Pidkova, I., Shust, R. (Ed.). (2001). Dovidnyk z istorii Ukrainy (A–Ya) [Handbook of the History of Ukraine (A–Z)]. Kyiv, Ukraine.
- Ratsilevych, A. (2009). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Volyni naprykintsy XIX st. – 1917 r. [The Ukrainian national movement in Volyn in the end of the XIX centuries – 1917]. Kyiv, Ukraine.
- Rotach, O. (2005). Sluzhlyly slavi Ukrainy (storinky biohrafii podruzhhzia Vasylia ta Hanny Sovachovykh) [Served the glory of Ukraine (pages of biographies of Vasyl and Hanna Sovachov)]. Poltava, Ukraine.
- Rotach, O. (2009). Braty Mykoly Mikhnovskoho (do istorii rodyny vydatnogo ukrainskoho diiacha) [Brothers of Mykola Mikhnovsky (on the history of the family of the prominent Ukrainian figure)]. Poltava, Ukraine.
- Sarancha, V. (2016). Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Poltavshchyni pid chas Pershoi svitovoi viiny (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Poltavskoi oblasti) [The Ukrainian National Movement in Poltava Region During the World War I (on the Documents of the State Archives of Poltava Region)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 1, P. 116–122.
- Shkoropad, D., Savon, O. (2007). Pryluchchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Pryluchchyna: Encyclopaedic reference book]. Nizhyn, Ukraine.
- Siropolko, S. (2001) Istoriiia osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Sovacheva, H. (2017). Ukraina taky bude!: Spohady. Statti y zamitky [Ukraine will still be! Memories. Articles and notes]. Poltava, Ukraine.
- Tkach, S. (2015). Diialnist osередkiv ukrainskykh politychnykh partii u Podilskii hub. na poch. XX st. [Activities of Ukrainian political parties in Podillia in the early 20th c.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. I. Ohiiienka. Istorychni nauky – Scientific Papers of the Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiiienko national university. History*, 25, P. 371–380.
- Turchenko, F. (2006). Mykola Mikhnovskiy: zhyttia i slovo [Mykola Mikhnovskiy: life and word]. Kyiv, Ukraine.
- Tynchenko, Ya. (2007). Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian National Republic (1917–1921)]. Kyiv, Ukraine.

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна).

Naumov Serhiy – doctor of historical sciences, professor, professor of V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: sonaumov@gmail.com

THE BEGINNING OF THE FORMATION OF THE ORGANIZATIONAL PERIPHERY OF THE UKRAINIAN MOVEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE (BASED ON THE PRYLUKY PROVINCE MATERIALS)

The novelty and the purpose of the research: the article is the first attempt to trace the initial stage of the formation of organizational centres of the Ukrainian movement on the province periphery (using the example of Pryluky province of the Poltava governorate). The chronological boundaries of the research are the end of the 19th century: from the first manifestations of the Ukrainian movement in Pryluky province until its transition to a higher, party stage. **The methodology** of the article is based on the combined application of modern approaches and findings of ethnological, local history, biographical research.

Conclusions. Based on the use of «ethnic» and «educational» markers, it is stated that there were certain favourable conditions for the development of the Ukrainian movement in the Pryluky province, but their implementation depended on many factors. In this connection, local and «external» cultural influences can be traced: the presence of people being patriotic or at least indifferent to Ukrainian culture, the availability of Ukrainian literature, the spread of ideas and so on; the key role of the Mikhnovsky family is confirmed, as well as attention is drawn to the figures of P. Pohybka, M. Kononenko and T. Voronyi.

The central place in the article is given to the clarification of the circumstances and the time of the emergence of the first Ukrainian circle in the Pryluky gymnasium, and clarifies the role of M. Mikhnovskiy and V. Sovachiv in its creation and functioning. The study of the organizational ties of the circle gave grounds for conclusions on the existence of a stable segment of Ukrainian cultural and self-educational youth movement in the Poltava region at the end of the 1890s. The history of the peasant circle in Horobiivka and Sribne has been reconstructed. The organizational ties of the Pryluky circles with Ukrainian organizations of those times were traced. The spread of influence of the Brotherhood of Taras (Bratstvo tarasivtsiv) and Ukrainian student communities, the activities of their representatives in the district are shown as well.

The article also highlights the following important issue: the initial level of the peripheral Ukrainian movement in the 1890s with its main function to prepare the ground for the creation of some future party structures and the deployment of a mass national movement.

Key words: Ukrainian movement, Brotherhood of Taras (Bratstvo tarasivtsiv), M. Mikhnovskiy, V. Sovachiv, 1890s, Pryluky province.

Дата подання: 2 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 8 червня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Наумов, С. Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту). *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 102–116. DOI: 10.58407/litopis.240309.

Цитування за стандартом APA

Naumov, S. (2024). Pochatok formuvannia orhanizatsiinoi peryferii ukrainskoho rukhu v Rosiiskii imperii (na materialakh Pryluts'koho povitu) [The beginning of the formation of the organizational periphery of the Ukrainian movement in the Russian empire (based on the Pryluky province materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 102–116. DOI: 10.58407/litopis.240309.

